

SANT CLIMENT DE TAÜLL I LA VALL DE BOÍ

**Milagros Guardia
Immaculada Lorés**

MEMORIA ARTIUM

Sant Climent de Taüll i la vall de Boí

Memoria Artium

Consell de direcció

Direcció científica

Bonaventura Bassegoda

Joan Bosch

Jordi A. Carbonell

Vicenç Furió

Juan José Lahuerta

Immaculada Lorés

Francesc M. Quílez

Pilar Vélez

Coordinació tècnica

Meritxell Anton

Anna Cabañas

Javier de Castro

Montserrat Gumà

Jaume Llambrich

Joan Carles Maset

Jordi Prats

Xavier Roig

Sant Climent de Taüll i la vall de Boí

MILAGROS GUARDIA
IMMACULADA LORÉS

Universitat Autònoma de Barcelona. Servei de Publicacions
Edicions de la Universitat de Barcelona
Universitat de Girona. Servei de Publicacions
Edicions i Publicacions de la Universitat de Lleida
Universitat Politècnica de Catalunya. Iniciativa Digital Politècnica
Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili
Museu Nacional d'Art de Catalunya
Museu del Disseny de Barcelona

Bellaterra, Barcelona, Girona, Lleida, Tarragona, 2020

Índex

Introducció	11
Agraïments.....	13
Abreviatures utilitzades.....	15
La vall de Boí durant el segle XI	17
Les vies de comunicació	17
L'estructura senyorial i eclesiàstica	22
El territori i els senyors	23
El bisbat i els bisbes.....	29
El paper del bisbat de Roda en l'organització de la xarxa eclesiàstica del territori i en relació amb les possessions laiques	34
El paisatge monumental: la topografia de les viles.....	37
Les actuacions constructives.....	39
Els muralistes arriben a la vall.....	46
L'època d'esplendor: 1100-1140	51
El bisbat de Roda-Barbastre fins a la convinença de 1140	51
De Ramon Guillem a Gaufred	52
L'època del bisbe Gaufred	63
Els senyors de la vall i les relacions amb el bisbat de Roda.....	66
La vall s'omple de nous edificis.....	68
La xarxa castellera.....	68
Altres punts de vigia de la vall? Les actuals <i>ermites</i>	69
Els <i>minarets</i> de la vall: les torres campanar.....	71
La reconstrucció de les esglésies: l'actualitat de les noves estructures.....	74
Aragó a la Ribagorça: els crismons.....	76
Les cerimònies i el mobiliari litúrgic en l'espai eclesial.....	78
Funcions, destinacions i usos litúrgics de les esglésies.....	84
Els programes pictòrics a les esglésies	86

La vall de Boí i les seves esglésies fins a la descoberta

científica	93
De la convinença fins a la fi de l'edat mitjana.....	93
La vall de Boí sota els Erill	94
Les visites pastorals i les esglésies de la vall.....	96
Continuïtat i transformació de les esglésies.....	97
Les noves imatges en l'espai de les esglésies.....	99
Les imatges en fusta de l'església de Sant Climent de Taüll.....	104
Nous vestits per als vells altars: els antependis	111
Els antependis de Sant Climent de Taüll	117
Les transformacions de les esglésies en època moderna	124
Nous retaules per als vells altars.....	132
Pervivència i renovació dels antependis	136
Imatges vigents i imatges caducades.....	137

La descoberta del romànic a la vall de Boí.....

L'expedició de 1907 i les primeres publicacions científiques.....	140
Les primeres publicacions sobre el romànic de la Ribagorça i la Vall d'Aran arran de l'expedició	142
La petició de declaració de Sant Climent de Taüll com a monument històric artístic	144
Altres publicacions al marge de l'expedició: els fascicles de Josep Pijoan.....	145
L'espoliació de les esglésies (1907-1923)	146
Les pintures abandonen els murs: les campanyes d'arrencament a les esglésies de la vall de Boí.....	148
Les esglésies de Taüll fins a la Guerra Civil.....	153

Sant Climent de Taüll: l'església i el museu, dues vides

en paral·lel	157
Sant Climent de Taüll al Museu	157
Mentrestant a l'edifici: d'església a monument	164
Intervencions i restauracions a l'església (1940-1980)	164
Noves intervencions a l'edifici: des de 1980	177
Traspàs, reproducció dels absis, restauracions. Tècniques pictòriques, per Roser Piñol i Bastidas.....	185
Els primers arrencaments (1919-1924).....	185
La tècnica d'arrencament a Sant Climent de Taüll	190
Les intervencions des de 1932	200

L'arquitectura de Sant Climent de Taüll	205
Anàlisi i descripció de l'edifici: estat actual.....	205
El campanar.....	221
El pòrtic.....	223
La primera església de Sant Climent.....	224
El programa arquitectònic del segle XII.....	228
Les pintures murals de Sant Climent de Taüll	235
Una primera intervenció.....	236
Un edifici renovat i la seva ornamentació pictòrica.....	237
Les pintures de la conca absidal.....	242
Els vivents.....	250
Serafi i querubí.....	261
El col·legi apostòlic i Maria com a imatge de l'Església.....	265
El primer arc preabsidal: la història de Caïn i Abel.....	274
El segon arc preabsidal: la glòria de l'Anyell i la paràbola de Llätzer i el ric.....	285
L'arc triomfal.....	293
El repertori ornamental.....	296
Tercera campanya ornamental: les pintures dels absis laterals i del primer tram de la nau. La inscripció.....	297
L'església de Sant Climent de Taüll: les raons d'un projecte	305
Annex	309
Bibliografia	323
Índex (onomàstic i topogràfic)	367
Làmines	375

Introducció

Feia temps, massa, que l'església de Sant Climent de Taüll i les seves pintures esperaven una primera monografia. Les pàgines que segueixen tenen justament la intenció de posar fi a aquesta injustícia històrica. Efectivament, repetir per activa i per passiva l'excel·lència d'aquest conjunt no resol els problemes que en planteja l'estudi. Tampoc aquí no podrem arribar-hi, però el nostre repte és intentar-ho.

Partim de la consideració del monument des del punt de vista de la seva genètica i de la seva biografia. Això és, d'una banda, provem d'explicar-lo a partir del seu context geogràfic, històric i artístic. De l'altra, en seguim l'evolució al llarg del temps, des de la creació fins a l'estat actual. Per això, el llibre és una ordenada i, per tant, cronològica exposició des de l'espai en què va crear-se —l'àmbit pirinenc— i les comunicacions amb les zones pròximes, fins a les seves fases constructives i decoratives i les seves funcions i usos. Tot emmarcat en la vall de Boí i en el context de les valls centrals dels Pirineus, amb al·lusions constants, per tant, a altres monuments conservats al lloc. El pas del temps i les diverses circumstàncies, com ara els canvis de situació de la vila i la regió en funció de les estratègies polítiques, però també dels canvis litúrgics, generen unes transformacions que se segueixen puntualment en el nostre discurs: la renovació del mobiliari litúrgic durant l'edat mitjana i moderna, els canvis dels usos litúrgics que fan obsolets determinats *objectes*, l'aparició de noves obres que en canvien la fesomia (retaules, pintures amagades), etc. Arribem així al moment en què l'església de Sant Climent, tal com havia arribat, és *descoberta* amb nous ulls, és a dir, amb una mirada renovada, no pel seu interès com a coparròquia de Taüll i per les funcions per a les quals va ser creada, sinó com a objecte d'atenció per part dels estudiosos de l'art, dins del moviment de descoberta i valoració de l'art medieval, a finals del segle XIX i començament del XX.

És a partir d'aleshores que, curiosament, es produeixen els canvis més radicals: l'inici de l'espoliació per interessos dels col·leccionistes i, com a corol-

lari, l'arrencament de la seva pell, les pintures murals, que, a partir d'aquest fet, esdevenen, també, objectes mobles.

Un nova problemàtica s'origina a l'hora de voler intervenir en l'edifici, bé per millorar-ne les condicions de preservació, bé per donar-hi un nou aspecte: retornar-lo al seu suposat estat primigeni o escollir decididament de restituir-lo en el moment òptim. A partir dels anys cinquanta del segle XX i fins ara, les intervencions realitzades des de diferents instàncies oficials evidencien la diversitat de criteris amb què es van afrontar. I això perquè s'actuava en un edifici desproveït de bona part de la seva ornamentació i de les imatges que havia preservat. En paral·lel, objectes, imatges i pintures murals arrencades eren conservats en col·leccions particulars i al Museu de Barcelona. Era necessari provar de fer entenedor d'on venien i com s'havien de —o podien— *mirar*. Les propostes museogràfiques successives són, per això mateix, una qüestió d'enorme interès que hem provat de seguir amb atenció, entre altres motius, perquè van suposar aportacions notables en el panorama dels museus europeus per l'excepcionalitat d'allò que s'havia de mostrar.

No es tracta d'un fet únic en les nostres contrades, però sí excepcional per la importància objectiva del conjunt que analitzem. Als professionals de la història de l'art i als museòlegs ens situa davant d'un repte. Com podem explicar, com podem fer entenedora una realitat com aquesta: esglésies despullades, ateses i mantingudes per les institucions públiques al seu lloc d'origen i, d'altra banda, pintures i objectes que en provenen conservats en un allunyat museu, muntats o mostrats tot provant de refer l'original, amb una estructura fictícia que fa de suport o d'ambientació. I, encara més, no totes les pintures ni tots els objectes, en un moment o en un altre, van abandonar l'església, car alguns resten al lloc o, anys més tard, s'han descobert al lloc. És una situació que en fa realment difícil, al visitant interessat, però també a l'estudiós, la global i veritable comprensió. Com que es tracta d'un fet compartit amb altres conjunts, el nostre text prova de contextualitzar el fenomen amb altres exemples de la vall de Boí, tot i que no amb el mateix nivell de detall que dediquem a Sant Climent.

Finalment, si el que s'exposa serveix per refer el monument, per fer-lo comprensible dins d'un discurs de llarga durada i, com hem indicat, de caire biogràfic, també dediquem uns capítols monogràfics a una anàlisi detallada de les fases arquitectòniques i de les pintures murals i el seu programa iconogràfic. Pel que fa a l'arquitectura, partint de l'estat actual, és a dir, del resultat de totes les intervencions, detallades en capítols anteriors, s'analitzen les construccions successives de l'església: un primer edifici de les dècades

finals del segle XI, al qual s'afegeix la torre campanar a inicis del segle XII, i un segon edifici, bastit, segurament, a la segona dècada del XII i que, reutilitzant l'estructura bàsica de la capçalera i les naus, modifica substancialment l'alçària i llargada de l'anterior. És l'església que va ser consagrada l'any 1123 pel bisbe Ramon de Roda i que, reformes modernes al marge, hem conservat.

Pel que fa a la decoració, proposem que va ser realitzada en tres fases. La primera correspon als vestigis de les pintures conservades, exclusivament ornamentals, de la primera església. Un segon moment és el protagonitzat pels muralistes que arribarien a la vall quan la nova església ja estava construïda i en ús des de feia uns anys, un període que no podem precisar en detall. Se'n tapien algunes finestres i s'hi desplega un conjunt d'imatges que cobreixen l'arc triomfal de l'absis major i el conjunt interior del presbiteri. Es tracta de les celebrades pintures que van ser arrencades el 1920. Podem identificar encara una tercera campanya que, uns anys més tard però abans de 1140, completarà la decoració pictòrica dels dos absis laterals i del primer tram de la nau contigu al presbiteri. D'aquesta manera, es creava una mena de transepte, un espai que ampliava la zona reservada al clergat. Justament al límit, i adreçada als fidels, s'hi pintava la inscripció que commemorava o recordava que l'església havia estat consagrada l'any 1123 pel bisbe Ramon. És precisament contextualitzant totes aquestes fases constructives i decoratives a l'entorn de Ramon, però també dels seus successors a la seu de Roda d'Isàvena, que podem arribar a comprendre les raons d'un projecte que, constructivament i com a programa iconogràfic, es va completant i enriquint amb al·lusions a Roma, seu del papat i model artístic, i al procés reformista, intensament viscut des de Roda.

Agraïments

Els membres de l'equip de recerca *Ars Picta* ens han acompanyat i encoratjat sempre durant els anys en què hem treballat en els monuments romànics de la vall de Boí: gràcies, Carles Mancho, Begoña Cayuela (per la teva atenta lectura), Carmen Perrotta, Cristina Tarradellas, Rebecca Swanson i Marta Fernández. Un agraïment molt especial per a Roser Piñol, que ha col·laborat amb un valuós capítol sobre les restauracions de les pintures de Sant Climent; a Juan Antonio Olañeta i a Pere Joan Nogueroles, per les seves excel·lents fotografies, i a Josep Palau, per l'ajut amb la cartografia i la transcripció

dels documents. Joan Bosch ens ha guiat amb els retaules d'època moderna. L'elaboració de les maquetes de l'església i de les seves fases la devem a Genís Àvila. Per a la transcripció de les inscripcions hem comptat amb Vincent Débiais, a qui agraïm també les converses sobre els problemes d'interpretació de la inscripció commemorativa pintada a Sant Climent. Jordi Abella ens ha assessorat sobre el treball de la fusta a les valls pirinenques.

Als responsables dels arxius consultats volem agrair-los que ens hagin facilitat la feina: l'Archivo General de la Administración (Alcalá de Henares), l'Arxiu Diocesà de la Seu d'Urgell, l'Arxiu del Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona, l'Arxiu Històric de l'Institut d'Estudis Catalans, l'Arxiu del Departament de Restauració del MNAC, l'Arxiu Nacional de Catalunya, l'Arxiu Històric de Lleida i els arxius fotogràfics de Barcelona i de la Fundació Institut Amatller d'Art Hispànic-Arxiu Mas. També donem les gràcies a la Direcció General de Patrimoni Cultural de la Generalitat, que ens ha facilitat la consulta dels projectes de restauració i ens ha deixat disposar del material gràfic sobre el monument, i al Centre de Restauració de Béns Mobles de Catalunya, per haver-nos facilitat la consulta de memòries de restauració i haver-nos cedit fotografies.

Al MNAC, que conserva una part notable de les pintures pirinenques i tantes altres obres que provenen de la vall de Boí, i amb el qual vam organitzar, ja fa uns anys, unes memorables Jornades de Cultures Medievales centrades en l'església de Sant Climent. Volem agrair al seu departament de restauració, i en particular a la seva responsable, Mireia Mestre, així com a Paz Marqués i Mireia Campuzano, que hagin volgut compartir parers i que ens hagin facilitat la consulta de la documentació. Al Servei fotogràfic del museu, que ens ha cedit generosament les fotografies i els drets per a la seva publicació. Al Museu Episcopal de Vic i al VINSEUM de Vilafranca del Penedès, que ens hagin autoritzat a publicar fotografies d'obres de la seva col·lecció. A Cristina Castellà i Anna Monsó, del Centre del Romànic de la Vall de Boí, amb les quals hem mantingut durant anys tantes complicitats i bona entesa.

Algunes persones ens han ajudat, i no saben quant, amb la consecució dels nostres objectius: mossèn Llorenç Utgés, que ens va permetre consultar generosament el seu arxiu i va voler compartir les seves experiències com a rector de Taüll; Jordi Badia, que va aconseguir localitzar el castell de Castelló de Tor en unes llargues i intenses passejades per la seva estimada vall de Boí, i Hans Nieuwdorp, conservador en cap honorari dels Museus d'Art d'Anvers, que ens va donar algunes pistes interessants. Un agraïment molt i molt especial a Mercè Marquès, restauradora i *descobridora* de les noves

pintures de Sant Climent, amb qui hem parlat tant i de qui hem après tant sobre la pintura mural romànica. I no volem oblidar el Dr. Schlaghecke, que ens ha ajudat a mantenir les proporcions.

Finalment, a les famílies, que, d'una manera o d'una altra, sempre pateixen aquest tipus de treballs de llarga durada.

Abreviatures utilitzades

ABEV	Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic
ACA	Arxiu de la Corona d'Aragó
ADU	Arxiu Diocesà d'Urgell
AFB	Arxiu fotogràfic de Barcelona
AGA	Archivo General de la Administración, Alcalá de Henares
AHL	Arxiu Històric de Lleida
AM	Fundació Institut Amatller d'Art Hispànic - Arxiu Mas
ANC	Arxiu Nacional de Catalunya: fons Puig i Cadafalch.
ANC-I-715	Arxiu Nacional de Catalunya: actes i documents de secretaria de les sessions de la Junta de Museus
AHCOAC	Arxiu Històric del Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya
BNC-Salvany	Biblioteca Nacional de Catalunya: fons fotogràfic de Josep Salvany
CEC	Centre Excursionista de Catalunya
COAC-Lleida	Arxiu del Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya-demarcació de Lleida. Arxiu fotogràfic d'Alejandro Ferrant
CPL	Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Arxiu de la Comissió de Patrimoni de Lleida
CRBMC	Centre de Restauració de Béns Mobles de Catalunya
IEC-AH	Institut d'Estudis Catalans, arxiu històric
MAC	Museu d'Art de Catalunya
MDU	Museu Diocesà d'Urgell
MLDC	Museu de Lleida, Diocesà i Comarcal
MNAC	Museu Nacional d'Art de Catalunya
MNAC-Folch	Arxiu del Museu Nacional d'Art de Catalunya: documentació de Joaquim Folch i Torres
SPAL	Arxiu del Servei de Patrimoni Arquitectònic Local, Diputació de Barcelona

La vall de Boí durant el segle XI

La vall pirinenca de Boí és formada per la Noguera de Tor que, a l'altura del Pont de Suert, aporta el seu cabal a la Noguera Ribagorçana, afluent del Segre. El Pont de Suert era, per tant, un punt estratègic per al control del territori de la vall, però també del curs alt de la Ribagorçana, és a dir, de la vall de Barravés. Castelló de Tor, el Castrum Vivo (Viuet) i Grau de Castelló, tots tres documentats ja al segle XI, eren els principals castells que protegien l'entrada cap a la vall de Barravés els dos primers i cap a la vall de Boí el tercer. Des d'antic, tres monestirs destacaven en aquests territoris: el de Sant Andreu de Barravés, a la vall del mateix nom; el de Lavaix, prop del Pont de Suert, i el d'Alaó, vinculat estretament a la seu de Roda. Ben poca cosa sabem sobre l'estructuració eclesiàstica i monacal del territori fins a dates avançades, atès que la documentació i l'arqueologia referides a aquesta zona pirinenca abans del segle XI són pobres.¹

Les vies de comunicació

L'estudi de les vies de comunicació que unien ambdós costats dels Pirineus, és a dir, la Ribagorça amb la plana, el Comenge i el Coseran, i, per tant, les possibilitats de conèixer les formes de transmissió i d'intercanvi cultural i artístic, és una qüestió de gran interès i que ha suscitat atenció en els darrers anys. El indicis són suficientment expressius d'una situació pròpia de les valls d'alta muntanya, amb l'existència de rutes, ja abandonades o que encara estan en ús, que, d'alguna manera, n'aplanaven l'orografia i comunicaven,

1. Els principals treballs recents sobre el territori són els de Boix 1996, 1998, 2000 i 2005, i el de Grau 2010. Sobre les vies en època altmedieval: Bolós 1991 i 2015; Hurtado, Bolós 1993; Bolós, Hurtado 1998.

precisament, els dos vessants. En definitiva, els Pirineus eren més aviat un espai de trobada que no pas de separació.

Refer aquestes vies, superposar la vialitat romana, encara parcialment en ús, a la medieval, poc coneguda fins fa ben poc, no és una tasca fàcil. A l'estructura viària romana s'hi van afegir nous sistemes de comunicació, nous camins, tot seguint les necessitats medievals i a partir de conceptes vials diferents.²

És ben coneguda la dificultat de traçar les vies intrapirinenques a partir de les fonts o de restes arqueològiques a la zona de muntanya en època romana, perquè probablement no eren utilitzades de manera freqüent. Recordem que els passos principals al llarg de la cadena pirinenca se situaven, de ponent a llevant, a Roncesvalles, Palo/Somport, Panissars/Les Cluses i al Pla de la Perxa.³ Ateses les circumstàncies històriques dels segles que ens interessin aquí, seran les zones de muntanya les que, per necessitat, generaran altres camins a partir de formes de vialitat diferents de, i alhora complementàries, a les romanes. Dit d'una altra manera: si existien camins romans que servien per a les comunicacions medievals, es van fer servir; altrament, es van abandonar o modificar. La vialitat medieval pretenia unir poblacions o llocs propers, de manera que el traçat es feia mitjançant la unió de trams successius tot creant xarxes molt espesses de camins (Iranzo et al. 2005). Com en època romana, els forts pendents no eren un impediment. Els camins es podien traçar amb pendents que arribaven al 20% i se seguien preferint les cotes altes, tant en territori pla com en els passos de muntanya. Els fons de les valls i les zones deprimides eren, naturalment, perillosos.

Per refer aquest tram i elaborar la cartografia s'ha partit de les anàlisis sobre els ports de muntanya més freqüentats, dels hospitals que es van fundar per acollir els viatgers, dels mercats situats als principals punts de confluència, dels itineraris seguits en els viatges reials o en les incursions militars, etc.⁴ La documentació, l'arqueologia i, darrerament, l'enginyeria i la

2. En relació amb la vialitat, són essencials Bolós 1991a i b, 2001, 2007; Bolós, Hurtado 1993 i 1998.

3. Sobre les vies romanes i els ports de muntanya pirinencs, aquests darrers descrits a les fonts d'època moderna (Relación, descripción de los montes Pirineos 1793; La Blottière 1716-1719), vegeu, entre d'altres, Calastrenc 2001; Castellví et al. 1997; Cots et al. 1990; Dupré 1983; Padró 1984; Fuster 1990; Magallón 1987 i 1990; Mirouse 2007; Moreno 2009; Soto, Carreras 2006-2007; Vega 1984 i Vicente 2012.

4. Prenem com a referència els estudis de Laborie 2005; Macé 2013; Alvira 2010; Itinerarios medievales e identidad hispánica 2001 i Lema 1997.